

Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi /
Journal of Divinity Faculty of Bayburt University
e-ISSN 2630-595X
Sayı: 16 2022/2 - Aralık

ÇAĞDAŞ İSLAM DÜŞÜNCESİNDE KELAMÎ PERSPEKTİFTE DEĞİŞİM
Change in The Kalam's Perspective in Contemporary Islamic Thought

Mustafa ÜNVERDİ

Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kalam Ana Bilim Dalı.
Gaziantep / Türkiye
Professor Doctor, Gaziantep University, Faculty of Divinity, Department of
Kalam.
Gaziantep / Turkey
mustafaunverdi@yahoo.com

ORCID ID: [0000-0002-2848-4073](https://orcid.org/0000-0002-2848-4073)

Cebrail ÖZER

Öğretmen.
Gaziantep / Türkiye
Teacher.
Gaziantep / Turkey
yeniden_anlamyahu@hotmail.com

ORCID ID: [0000-0002-3418-8713](https://orcid.org/0000-0002-3418-8713)

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Kasım / 15 November 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 15 Kasım / 15 November 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Mustafa Ünverdi - Cebrail Özer, "Çağdaş İslam
Düşüncesinde Kelamî Perspektifte Değişim", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat*
Fakültesi Dergisi, 16 (Kış 2022): 127-149
DOI: [10.47098/bayburt-ilahiyat.1205019](https://doi.org/10.47098/bayburt-ilahiyat.1205019)

Öz

Bu makalede çağdaş İslâm düşüncesinde yöntem ve muhteva bakımından kelâmî değişim ele alınacaktır. Klasik kelâm ilminin bilinen tartışma konularının önemini yitirdiği son iki asırda, Müslümanların Batı karşısında geri kalmışlığına çare bulmak amacıyla sürekli bir çabaya şahit olmaktadır. Bu çabanın pratik sonuçları bir yana kelâmî perspektifte yenilikler getirdiği şüphesizdir. Makalede söz konusu yenilikler gaye ve muhteva bakımından mercek altına alınacaktır. Anadolu, Hint Alt Kıtası, Orta Asya ve Mısır'da merkezileşen çağdaş İslâm düşüncesi ittihâd-ı İslâm idealine yoğunlaşmıştır. Efgânî'nin fikrî temellerini attığı panislâmizm diğer muasır düşünürlerin de temellendirmek istediği bir tecdid niteliğindedir. Bunun dışında düşünürler dini düşünceyi taklit zincirinden kurtarmayı ve mezhep odaklı kelâm yerine güncel sorunları ele alan bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Düşünceye rasyonelleşmeyi Batı'nın felsefe ve bilimde geldiği noktaya ilişkilendirmemek mümkün görünmemektedir. Seyyid Ahmed Han gibi bazı Müslüman düşünürlerin mucize, keramet, cin gibi konuları bilimle ilişkilendirme çabası da çağdaş İslâm düşüncesinde görülen Batı etkisinin örneklerindedir. Yeni İlm-i Kelâm olarak adlandırılan bu dönemde varlık meselelerinde Antik Çağ felsefesinin mülhem teorileri genellikle terk edilmiştir. Bu makalede ulaşılan sonuç, genel olarak yeni dönemde kelâmî söylemi belirleyen âminin, klasik kelâm ekollerinin sınırları değil, güncel sorunlar ışığında Kur'an ve akıl olduğudur. Modern bilim ve çağdaş Batı felsefesi de yeni kelâm döneminin perspektifinde etkin görünmektedir. Bu dönemde mezhepçiliğin yerini tenkitçilik almış, kelâm aktüel değeri bakımından daha işlevsel hale gelmiştir. Klasik kelâm meselelerinin nass, akıl ve çağdaş Batı felsefesi doğrultusunda yeniden ele alınması dönemin mümeyyiz vasıfları arasında görülebilir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Çağdaşlık, Yeni İlm-i Kelâm, İttihâd-ı İslâm, Yenilenme.

Abstract

In this article, theological change in contemporary Islamic thought will be discussed in terms of method and content.. In the last two centuries, when the well-known discussion topics of classical theology have lost their importance, we have been witnessing a constant effort to find a cure for the backwardness of Muslims against the West. There is no doubt that this effort brought modernism in the theological perspective aside from its practical consequences. In the article, these new thoughts will be examined in terms of

purpose and content. Contemporary Islamic thought, centered in Anatolia, the Indian Subcontinent, Central Asia and Egypt, concentrated on the ideal of the Islamic Union. Pan-Islamism, which Efgani laid the intellectual foundations of, is a utopia that other contemporary thinkers also want to base. Apart from this, thinkers have focused on current problems instead of sectarian-oriented theology to save religious thought from taqleed. It does not seem possible not to associate rationalization in thought with the point that the West has reached in philosophy and science. The effort of some Muslim thinkers such as Sayyid Ahmed Khan to associate subjects such as miracles, miracles and jinn with science is an example of Western influence in contemporary Islamic thought. In this period, which is called the "New Ilm al Kalam", theories inspired by ancient philosophy in the matters of existence were generally abandoned. In general terms, the factor that determines the theological discourse is the Qur'an, reason, science and contemporary Western philosophy, not the boundaries and positions of the classical theological schools. The fact that sectarianism has been replaced by criticism is included in the efforts of scholars to make kalam functional. Classical kalam issues were discussed again in this direction and the effort to find solutions to the problems of the ummah was among the distinctive features of the period.

Key words: Kalam, Contemporary, New Ilm al Kalam, Pan-Islamism, Renewal.

Giriş¹

Kelâm ilmi ortaya çıkışından günümüze kadar çeşitli merhalelerden geçmiştir. Son olarak Yeni İlm-i Kelâm olarak adlandırılan dönemde kelâm, yöntem, amaç ve muhtevada birtakım değişiklik ve dönüşüme sahne olmuştur. Bu, kelâm ilminin aksiyoner yapısına uygun bir dönüşüm olarak görülebilir. Aktüel sorunları dikkate alan ve buna göre yeni söylemler geliştiren bir ilim olması, kelâm ilmini süreç içerisinde güncellemiştir. Nitekim erken dönemde kelâmın Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki cedel şeklindeki yapısı, ilerleyen dönemde Ehl-i Sünnet ile İslâm filozofları arasındaki fikri cedele dönüşmüştür. Uzun süren şerh ve hâşiye döneminden sonra son iki asırda kelâm, din karşıtı akımların iddialarını konu edinmiştir. Taklit karşıtlığı, mevcut kelâm birikimine eleştirel yaklaşım, dini nasları

¹ Bu çalışma Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2018'de CebraİL Özer tarafından tamamlanan "Çağdaş İslâm Düşüncesinde Kelâmın Temel Meseleleri" başlıklı Yüksek Lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

rasyonel okumaya tabi tutma ve mezhep odaklı kelâmın terk edilmesi kelâmın son dönemde başlıca özellikleri arasında yer almıştır.

Çalışmamızda son iki asır İslâm düşünürlerinde görülen kelâmî yaklaşım incelenecek ve kelâmî perspektifte yaşanan değişim gözler önüne serilecektir. Çağdaş İslâm düşünürlerinin fikrî çabaları, esasında salt teorik bir çalışmadan ibaret değildir. Bilakis İslâm dünyasının Batı âlemine karşı yenilgiye uğradığı ve geri kaldığı düşüncesi, Yeni İlm-i Kelâm dönemin şekillenmesinde başlıca etken olarak görülebilir. Ernest Renan'ın (ö. 1310/1892) İslâm'ın bilime ve gelişmeye mani olduğuna dair iddiası, son dönemde mütefekkirleri fazlasıyla meşgul etmiştir. Renan'ın tezi İslâm'ın bilimle uyuşmadığı ve bilimsel düşüncenin önünde kalın bir perde olduğu şeklindeydi. İslâm düşünürleri bu iddiaya karşı dört farklı tutum içinde olmuşlardır: *Birincisi*, dinle bilim arasında uzlaşma olduğu, dolayısıyla söz konusu iddianın geçersiz olduğunu ileri sürmüşlerdir. *İkincisi*, İslâm bireysel ve sosyal tüm problemlere çözüm argümanları sunmuştur. Bu yüzden İslâm öğretisinin bireysel ve toplumsal problemleri çözüme kavuşturmadığı iddialarının yersiz olduğunu savunmuşlardır. *Üçüncüsü*, din ve dünya ayırımı yaparak, dinin uhrevi işleri ilgilendirdiği, bilimin ise dünyaya ait bilgilerimizi sağladığından hareketle, iki alanı tefrik etmenin gerekli olduğunu belirtmişlerdir. *Dördüncüsü*, bazı düşünürler dinde bilimsel bilgilerin mevcut olduğu düşüncesiyle nasslardan bilimsel hakikatler çıkarma çabasında olmuşlardır.²

Çağdaş kelâm düşüncesinin inşasında yukarıdaki tartışmaların ve yenilik arayışlarının belirleyici olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim hem kelâm ilminin mesâili yeni yaklaşımlarla temellendirilmeye çalışılmış hem de kelâma insan hakları, kadının durumu, ebedi kurtuluş, din-bilim ilişkisi, sekülerizm, ateizm gibi konular dâhil edilmiştir.

Bu bağlamda çağdaş İslam düşüncesine etki eden kimi muasır düşünürlerin eserleri incelenecek ve kelâm konularına yaklaşımları eser incelemesi yöntemiyle değerlendirilecektir. Çalışmamızın farklı yanı çağdaş kelâm ilminde görülen gaye ve muhteva farklılığına odaklanmasıdır. Makalemizde bu amaç doğrultusunda başlıca üç konu ele alınacaktır: İlk olarak çağdaş düşünürlerin Batı karşısında ürettikleri siyasi birlik projesi, ikincisi, çağdaş dönemde klasik kelâmın yöntemsel eleştirisi ve yeni yöntem arayışları ve son olarak, klasik kelâm konularına yeni yaklaşımlar.

² Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan* 2 (1996), 1-2.

Çalışmamızda düşünürlerin görüşlerine yer verirken, mutlak kronolojik sıra yerine, konuyla bağlı kronoloji dikkate alınmış, seçilen düşünürler ise eser telif eden ve çağdaş kelâm düşüncesine etki ettiğine inandığımız kişilerdir.

1. Batı'nın Siyasi Üstünlüğüne Karşı İttihâd-ı İslâm Projesi

Fransız İhtilali'nden sonra Batıda meydana gelen bilimsel, siyasi ve ekonomik gelişmeler Avrupa'da büyük bir yükselişe sebep olmuştur. Batı dünyası bu gücünü özellikle gelişen sanayilerine ham madde bulma, Müslüman toplumları sömürme ve dönüştürmek için kullanmıştır, denilebilir. İslâm âlimleri Batı'nın bu hegamonik ideallerini kırmak ve Müslümanları tekrar ileri gelişmişlik seviyelerine getirmek için savundukları fikirlerden biri de ittihâd-ı İslâm'dır.³ Bu düşüncenin önde gelen isimlerinden birisi Cemâleddîn Efgânî'dir (ö. 1315/1897). Onun panislâmizm düşüncesi, bir taraftan siyasal anlamda; Avrupa'nın içeri sızmasına engel olmayı hedeflerken diğer taraftan içerde de reform yapılmasını amaçlayan bir boyutu vardır. Efgânî *İslâm Birliği* başlıklı yazısında Müslümanların ilim, kültür, siyaset, sanayi gibi alanlarda geri kalmışlığını "yönetim"le ilgili iç çekişmelere bağlamış. Bu çekişmelerin Müslümanları birbirlerine düşürdüğünü, gelişme ve ilerlemeden yoksun bıraktığını vurgulamıştır. Onun idealize ettiği birlik, dünya Müslümanlarının tek bir devlet çatısında toplanması değildir. Bilakis tüm İslâm ülkeleri kendi ulus devletlerini kuracak ancak bu ülkeler arasında bir birliği ifade eden teşkilat söz konusu olacaktır. Onun bu konudaki ideali Batı'da yirminci yüzyılın sonlarında gördüğümüz Avrupa Birliği'ne benzer bir oluşumdur.⁴

Sehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (ö. 1914) ittihâd-ı İslâm'ı; siyasi, dini ve içtimai olarak üç kısımda ele alarak birincisini çok mahzurlu, ikincisinin var olduğunu ve üçüncüsünün gerçekleşmesini ise elzem görmüştür. Ona göre kültür yapıları birbirinden farklı olan onca Müslümanı

³ İslâmcılık ve ittihad-ı İslâm şeklinde de ifade edilebilecek olan panislâmizm, "İslâmi hedeflerin gerçekleştirilmesi, İslâm dünyasının birliği, tüm Müslümanların tek bir liderin yönetimi altında toplanması"; "milli kimliğine bakılmaksızın bütün dünyadaki Müslümanların birleştirilmesi hareketi" gibi anlamlara gelir. Ali Duman, "Klasik Modernist İslâmcılardan Celaleddin Afgânî'nin Batı Emperyalizmi Karşısındaki Görüşleri", *Hikmet Yurdu: Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 6/11 (2013), 195-196.

⁴ Cemaleddin Afganî - Muhammed Abduh, *Urvetu'l-Vuska*, çev. İbrahim Aydın (İstanbul: Bir Yayınları, 1987), 11, 49, 68, 90-91, 97-99, 167-164; Muhammed Mahzumi Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, çev. Adem Yerinde (İstanbul: Klasik Yayınları, 2006), 265, 275; Hamilton A. R. Gibb, *İslâm'da Modern Eğilimler*, çev. M. Kürşad Atalar (Ankara: Çağlar Yayınları, 2006), 26.

bir hükümetin siyasi otoritesi altında toplamak mümkün olmadığından “siyasi ittihad-ı İslâm” sakıncalıdır. Bu yüzden mümkün olan birliği “içtimaî ittihad-ı İslâm” olarak kabul etmiştir.⁵

Muhammed Reşîd Rızâ’ya (ö. 1935) göre ise İslâm birliğinin iki yönü vardır: *Birincisi*, Müslümanları iman ve kardeşlik bağları ile birbirine bağlayan ve birleştiren yönü; *ikincisi*, Müslümanlarla diğer din mensuplarını adil bir hukuk ile birbirine bağlayan yönü. O, bu hedeflere ulaşmanın çözümünü halifenin himayesinin altında ve her İslâm bölgesinde şubeleri bulunan bir “İslâm cemiyeti”ni kurmakta görmüştür. Bu cemiyeti bid’atlere karşı önlem almak, Müslüman toplumlardaki hitabet ve irşat usulünü ıslah etmek ve tebliğ görevlerini yapmakla sorumlu tutmuş, İslâm toplumunun başarılı olmasını istişâre ahlâkına ve yeni bir eğitim-öğretim metoduna dayalı ahlâkın ihyasına bağlamıştır.⁶

Muhammed İkbâl (ö. 1938) panislâmizm’i, İslâm’ın bir gün küfrün yerini alıp, küfrü bertaraf etmesi⁷ şeklinde tanımlamıştır. Müslümanların ırk, bölge ve ulus farklılıklarını tamamen dışlamakla, Batı milletlerini taklit etmemekle ve din-toplum bütünlüğünü sağlamakla birliğin sağlanabileceğini ele almıştır.⁸

Mûsâ Cârullah Bigi (ö. 1949) Müslümanlar arasındaki fikrî ayrılıkları sorun olarak görmez. Ama bunların siyasi çatışma ve ayrılıklara dönüşmesini eleştirir. O Müslümanlara yönelen yıkıcı faaliyetlere karşı savunduğu ittihad-ı İslâm meselesini diğer düşünürlerden farklı olarak ele almıştır. Ümmetin ihtilafını, eksiklik olarak değil, farklılık, çoğulculuk ve rahmet olarak değerlendirmiştir. Farklı düşünmeye düşmanlık gösterilmemesi, fikir özgürlüğüne ve her türlü düşünceye saygı gösterilmesi ve fikirlerin farklılığına rağmen asıl olanın kalp, niyet, istikamet ve tasavvur birliğinin olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Fikirlerin yenilenmesi ve çoğalması, beraberinde İslâm âleminde ilim ve maârifin gelişmesine vesile olacağını vurgulamıştır.⁹

⁵ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa Siyaseti*, thk. Bedri Mermutlu (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014), 64.

⁶ Muhammed Reşîd Rıza, *Hilâfet En Büyük Önderlik*, çev. Mehmet Çelen (İstanbul: Mana Yayınları, 2010), 35-39, 70-78, 242; Muhammed Reşîd Rıza, *Gerçek İslâm’da Birlik*, çev. Hayrettin Karaman (İstanbul: İz Yayınları, 2015), 152-154, 211.

⁷ Muhammed İkbâl, *Makaleler*, çev. Celal Soydan (Ankara: Hece Yayınları, 2015), 95-96.

⁸ Muhammed İkbâl, *Hareket Zili*, çev. Celal Soydan (Ankara: Hece Yayınları, 2013), 310; Muhammed İkbâl, *Cavidname*, çev. Halil Toker (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014), 221, 258.

⁹ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, thk. Musa Bilgiz (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2001), 10, 25, 37.

Özetle yakın dönem âlimleri Batı'nın meydan okumalarına karşı ve Müslümanların içine düştüğü buhranlı durumdan kurtulma adına ümmeti yeniden inşa edecek panislâmizm (ittihâd-ı İslâm) düşüncesini savunmuşlardır. Odak noktalarında sadece bir "din olarak İslâm" değil, bir "medeniyet olarak İslâm" yani "insan medeniyeti" olduğu ifade edilebilir.

2. Klasik Kelâmın Yöntemsel Eleştirisi ve Yeni Yöntem Arayışları

19. ve 20. yüzyılda İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde Müslüman düşünürler İslam toplumlarının yeniden ayağa kalkması ve içinde buldukları buhranları aşabilmeleri için kelâmî meselelerde klasik yöntemlerden uzaklaşma eğilimine girmişler, bu amaçla muhtelif eserler ele almışlardır. Bunlar arasında Osmanlı Türkiye'sinde Abdullatîf Harpûtî'nin (ö. 1914) *Tenkîhu'l Kelâm fî Akâid-i Ehli'l-İslâm*'ı ve İsmail Hakkı İzmirli'nin (ö. 1946) *Yeni İlm-i Kelâm*'ı, Mısır'da Muhammed Abduh'un (ö. 1905) *Tevhid Risâlesi* zikredilebilir. Bunlar dışında Ahmed Hilmi, Efgânî, Reşîd Rızâ, İkbâl, Mûsâ Cârullah, M. Ferîd Vecdî (ö. 1954) ve Fazlurahman'a (ö. 1988) ait olmak üzere, kelâm ilminin bütün konuları yerine muhtelif konuları barındıran ve kelâm ilmine katkısı olan eserler de yazılmıştır.

2.1. Mutlak Mezhebî Meşruiyetin/Savunun Tenkidi

Çağdaş kelâm âlimleri muhtelif konularda mezhepleri tenkit etmişler. Meseleyi mezhep ayrımı yapmadan mezhepleri birleştirme inceliği şeklinde ele almışlardır. Onlara göre, mezhepler arasındaki çatışmalar; siyasi sebepler, şahsi temayüller ve menfaatlerle daha da alevlenmiştir. Ayrıca çağdaş kelâm âlimleri tarafların kendi fikrini haklı çıkarmak için delillerini nasrlara dayandırmaya çalışıp diğer tarafı tekfir ve te'lin etme eğilimlerine şiddetle karşı çıkmışlardır. İhtilaflı meseleleri anlaşılabilir zemine kaydırma sebebiyle Müslümanların birbirlerini tekfir etmelerini reddetmişlerdir.¹⁰

İzmirli'nin, *Tasavvufun Zaferleri mi, Mustasvîfa Sözlere mi?* isimli eserinde "Hanbelî de değilim, Eş'arî de değilim" şeklindeki vurgusundan hareketle mezhepler üstü bir yenilikçi anlayışa sahip olduğunu söylemek mümkündür. O, âlimlerin sözlerine önem vermekle birlikte hiçbir âlimin sözünü vahiy gibi de algılamamıştır.¹¹

¹⁰ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, thk. Hüseyin Rahmi (İstanbul: Huzur Yayınları, 2011), 266-267; İkbâl, *Makaleler*, 29.

¹¹ Sabri Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 34-35, 111-112; Sabri Hizmetli, "İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmî Şahsiyeti", *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*, ed. Mehmet Şeker - A. Bülent Baloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 4-5; A. Bülent Baloğlu, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Yeni İlmî Kelâm Anlayışı", *İzmirli İsmail Hakkı*

Abduh, taassuba dayalı bir mezhepçiliği şiddetle eleştirmiş ve İslâm dünyasındaki bütün kelâm mekteplerinin ve mezheplerinin eşitliğini savunmuştur. Bu anlayışı onu tüm mezheplere ve kelâm ekollerine müsamaha göstermeye kadar götürmüştür. “Fırka-i nâciye” hadisinden hareketle sadece mensubu olduğu mezhebi “kurtuluşa eren mezhep” kabul etmeyi doğru bir yaklaşma olarak kabul etmemiştir. Ona göre, özetle meselenin açıklaması şöyle olmalıdır: “Hz. Muhammed (s.a.v) ve ashâbının yolu yok olmuş olabilir veya günümüzde yaşayan Müslümanlar da kurtuluş yolu üzere olmayabilirler. Günümüzde yaşayan mezheplerin sayısı yetmiş üçe ulaşamamış olabilir ve kurtuluşa eren fırka da henüz yaşamamış olabilir. Bu durumda hepsi de Hz. Peygamber (s.a.v)’in ve sahâbîlerinin yaşayışı üzere oldukları için bütün yaşayan mezheplerin kurtuluşa ermiş oldukları savunulabilir.” Buradan şu sonuca varmıştır: Bütün mezhepler arasında, hatta Sünnî ve Şîî olanlar arasında çok geniş bir müsamahanın hâkim olması lazımdır.¹²

Ahmed Hilmi, manalı manasız bir sürü mezhebin muhteviyatına değilse de sayısına ve şekline bir sebep bulmak derdiyle “fırka-i nâciye” hadisinin uydurulduğunu ve bu hadis doğrultusunda İslâm’ın yetmiş üç fırkaya taksim edilmesini doğru bulmamıştır. Özellikle Şîa mezhebinin bu sayıyı doldurma hevesine dikkat çekmiştir. Ona göre, bu gibi sunî taksimlerin bir yana bırakılmadan, mezhepler hakkında, tenkit ve tahlil üzerine kurulmuş tasnif yapmak imkânsızdır. Bu amaç doğrultusunda düşünürümüze göre bütün mezhepler incelenmeli, yeni bir içtihatla bulunulmalı, mezhep öğretilerinde günün ihtiyaçlarını karşılayan ve Kur’an’ın ruhuna en uygun olan fikirlerin bir araya getirilerek ortak bir mezhep oluşturulmalıdır. O, şekilcilikten uzak olacak olan bu mezhebin en belirgin özelliğini “hikmet ve sîret” çerçevesinde okumuştur.¹³

2. 2. Klasik Kelâm Yönteminde Felsefi Etkinin Tenkidi

Yakın dönem âlimleri, kelâm kitaplarından muhtasar olanların, günümüz öğrencilerin istenilen hedeflere ulaşmasını sağlayacak mahiyette olmadıklarını, diğerlerinin ise, öğrencilerin ilmî kapasitelerinin üzerinde olduğunu, vasat olanların ise günün şartlarına uygun hazırlanmadığını belirtmişlerdir. Bu yüzden Abduh, kelâmda kısa ve öz bir üslupla konuların

Sempozyumu, ed. Mehmet Şeker - A. Bülent Baloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 95.

¹² Muhammed Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1986), 51-52.

¹³ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah’ı İnkâr Mümkün mü?*, thk. Necip Taylan - Eyüp Onart (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 158-159; Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, 341.

açıklanmasına ve mezhepler arası münakaşalara girmenin lüzumsuzluğunu ifade etmiştir. O, İslâm'ın tevhit akidesini izah ederken Orta Çağ kelâm âlimleri gibi işin felsefi boyutu üzerinde fazla durmamıştır. Meseleyi içtimâî ve ferdi-psikolojik süreç yönüyle değerlendirmeye çalışmıştır. Abduh'un kelâmî öğretiyi takdimi, geleneksel kelâm dilinden kaçınmış olması anlamında, modernistçidir; fakat bu takdimde aklı kullanışı bütünüyle İslâmî geleneğe bağlı kalmıştır ve Avrupalı düşünörlere hiçbir şey borçlu değildir.¹⁴ Mûsâ Cârullah, kelâm kitaplarına ve bu alandaki düşöncelere saygı duyduğunu belirtmiştir. Fakat bunlara saygısının ellerine ve ayaklarına ebedî bağ olmaları için değil, aksine ilmî kitap, ilmî eser olup ihtiyaç duyulduğunda aklî kuvveti terbiye eden güzel bir vesile oldukları içindir. Yoksa ona göre, Kur'an'ı Kerim ve Hz. Peygamber (s.a.v)'in sünnetleri ortadayken eskiden kalmış düşöncelerden birini taklit etmek hiçbir zaman vâcib olmaz.¹⁵ Fazlurrahman kelâm ilmini, hem Kur'an'a bütöncöl yaklaşmamasından hem de yabancı fikirleri benimsemesinden dolayı İslâmî ilimler için de en başarısız ilim dalı olarak kabul etmiştir. Bu konuda en büyük eleştiriyi Eş'arî ekolüne yapmıştır.¹⁶

İkbal'e göre Eş'arîlerin yolunda gidenlerin ekseriyeti, kendi fikirlerini Yunan felsefesinin iddialarıyla savunmaya çalışmışlardır. Akılcı kelâm, gün geçtikçe, "korku ve ümit arasında" bulunan Müslöman'a yarar sağlamaz hale gelmiştir. Kelâmın şifa olamadığı sorunları felsefi niteliği haiz tasavvuf doldurmuştur. Bu ise dindarlık zemininin duyguya dayanması ve aklın ihmal edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bunu ciddi şekilde eleştiren İkbal, salt tasavvuf yerine akılcılık özelliği olan "dini tecrübe" yolunun temellendirmeye çalışmıştır. Dini tecrübe kognitif nitelikte bir duygu halidir. Ancak İkbal dinin salt dini tecrübeden ibaret görülmesine itiraz ettiği gibi dinî tecrübenin ihmal edildiği bir düşönce ufkunun da yetersiz olacağını ifade etmiştir.¹⁷

¹⁴ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 70-71; Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Kur'an-Sünnet İlişkisine Bir Yaklaşım Kitâbu's-Sünne*, çev. Mehmet Görmez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 2; W. Montgomery Watt, *İslâmî Hareketler ve Modernlik*, çev. Turan Koç (İstanbul: İz Yayınları, 2016), 85.

¹⁵ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, thk. Abdullah Kahraman (İstanbul: İz Yayınları, 2009), 26.

¹⁶ Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık Fikrî Bir Geleneğin Değişimi*, çev. Alparslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbaoğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 59.

¹⁷ Mehmet S. Aydın, "İkbal'in Felsefesinde İnsan", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (1987), 101.

Ahmed Hilmi, Mu'tezile'nin dini meseleleri incelemede vardığı sonucun sadece felsefi bir özelliğe sahip olduğunu belirterek tenkit etmiştir. Mu'tezile'nin inanç esaslarını tenkit ede ede sonunda akideleri hiçe indirmiş, "mutlak fikir, mutlak tenzih, mutlak zât"tan ibaret mücerret bir fikir bıraktıklarını vurgulamıştır. Mu'tezile'nin inancı akla feda ettiğini, muhakemelerinin çoğu safsatadan ibaret olduğunu fakat Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile'nin muhakemelerinin safsata olduğunu ispata muktedir olmadıklarını belirtmiştir. Mu'tezile mezhebini tenkit etmekle birlikte insafı da elden bırakmamıştır. Bu mezhebin çok büyük mütefekkirler yetiştirdiğini, bu mezhep erbabının İslâm dinine dolaylı olarak büyük hizmetlerinin olduğunu eklemiştir. Mürcie mezhebini ana hatlarının zararsız gibi görünse bile, bir taraftan iman ve İslâm'ın marifet esasına bağlı kalarak insanların çoğunluğunu İslâm'dan hariç kabul etmeleri, marifeti "icmali manada ilim" derecesine indirmeleri gibi esaslar yüzünden mezheplerine bile mezhep denilemeyecek bir karaktere büründüğünü vurgulamıştır. Cebriyye'yi çok ağır bir şekilde tenkit etmiştir. Bu mezhebin fikrinin hüküm sürdüğü bir toplulukta namus ve ahlâkın yerleşmesinin imkânsız olduğunu belirtmiştir.¹⁸

Kelâm ilminde yenilikten yana tavır gösteren Türkiye'deki önemli kelâm düşünürlerinden olan İzmirli'nin başlıca gerekçesi, modern dönemde Aristo felsefesinin terk edildiği ve dolayısıyla kelâmın üzerine inşa edildiği felsefi yapının geçerliğini yitirdiği şeklindedir. O, klasik kelâmın günümüzde yetersiz kaldığına inanmıştır. Çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek ve günümüz insanlarına seslenecek, modern ilim ve felsefenin delilleriyle mezcedilmiş modern bir kelâm ilmini meydana getirmenin gerekliliğini belirtmiş ve bu görüşünü daha önce kelâm tarihinde meydana gelen değişimlere dayandırmıştır. Ona göre, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) döneminde Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) temsil ettiği kelâm anlayışı ihtiyacı karşılamadığı gibi günümüzde de Râzî kelâmı yetersiz kalmıştır. Yeni kelâmda klasik felsefi tartışmalar terk edilmeli, ancak bunların ortaya koyduğu delillerden yararlanmalıdır. Batılı bilim adamlarının ve filozofların görüşlerinin ayıklanarak, İslâm itikadına uygun ve doğru olanların alınıp, muhalif olanların delilleriyle reddedilmesini benimsemiştir. Ayrıca ona göre, Yunan felsefesi yerini modern Batı felsefesine bırakmalı, fakat bu da ancak "gerektiği ölçüde" olmalıdır.¹⁹ Şüphesiz bu ölçünün ne kadar olduğu

¹⁸ Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, 354, 362-367.

¹⁹ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, thk. Sabri Hizmetli (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 14-16, 20; İsmail Hakkı İzmirli, *Muhassal Yeni İlmî Kelâm İlmîne Giriş*, thk. Refik Ergin (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014), 33-38; M. Said Özervarlı, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Kelâm

tartışmaya açıktır. İzmirli'nin önerdiği bu görüşün kelâm felsefe ilişkisini yeterince vuzuha kavuşturacak düzeyde olmadığı kanaatindeyiz.

Öte yandan İzmirli yeni kelâm ilminin muhtevasının, yönteminin ve metodunun ne olduğunu da *Muhassal* eserinde açıklamıştır. Şöyle ki: *Birincisi*; yeni kelâm ilmi özellikle varlık konusunda modern felsefe ile yakın ilişki içinde olmakla birlikte fizik ve astronomi ilimlerinden de dolaylı olarak istifade etmelidir. *İkincisi*; bu kelâm ilmi, duyuşsal bilgilere, kesinleşmiş teknik bilgilere, bilimsel kanunlara karşı olmayacak, Kur'an ayetlerine gösterilen asrımızın şüphelerini yine asrın bilimlerinin kanunlarıyla reddetmelidir. *Üçüncüsü*; yeni kelâm ilmi, İslâmî grupların itikadî ilkeleri, Müslümanların düşünce hareketleri, kelâm ilminin çeşitli meseleleri gibi şimdiki kadar ihmal edilen önemli konuları da kapsmalıdır. *Dördüncüsü*; bu kelâm ilmi, Mu'tezile'nin ortaya koyduğu ve sonradan Küllâbiye, Eş'arîyye vb. kelâm fırkaları tarafından kabul görmüş araz ve cevher yoluna dayanmamalı, bu konuda da bir yenilik takip edilmelidir. *Beşincisi*; yeni kelâm ilmi, yeni felsefenin psikoloji, mantık-metafizik alanlarıyla, ahlâk-felsefe tarihi bölümleriyle ve dinler tarihiyle birleşmiş olmalıdır.²⁰

Bununla birlikte Fazlurrahman ilerleyen dönemlerde kelâmın aklî metottan uzaklaşmasını olumsuz şekilde değerlendirmiştir. Ona göre, İslâm kelâmını yeniden oluşturma yolunda atılacak ilk adım, İslâm kelâmının tarihi sürecini eleştirel biçimde okumaktır. Hem akla hem de kalbe hitap etmeyen bir kelâm anlayışını, dinin kuru bir iskeleti olarak kabul etmiştir. Bundan dolayı Abduh'ta olduğu gibi Fazlurrahman'ın, düşünce merkezinde "Kur'an kelâmı" vardır.²¹

2.3. Modern Bilimsel Paradigma Karşısında Kur'an Merkezli Rasyonel Yöntem

Çağdaş dönemde kelâmın karşı karşıya olduğu sorunlardan birisi bilimin egemenliğindeki modern dünyada yetersizlik hatta anlamsızlık sorunudur. Kelâmcılar bu sorunu aşmada ya bilimsel bilgiyi kabul etmek ya da reddetmek zorunda kalmışlardır.²² Bilim karşısında bilime taraftar veya karşıt olmak kelâmcıların Allah, ahiret ve diğer dini/aşkın kavramları yorumlamalarına etki etmiştir. Ayrıca modern dünyada kelâm "konu dışı" görülmüştür. Vahye dayalı söylemin temsilcisi olan kelâm, modern insanın

Problemleriyle İlgili Görüşleri", *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*, ed. Mehmet Şeker - A. Bülent Baloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 109-110.

²⁰ İzmirli, *Muhassal*, 39.

²¹ Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, 235, 239-240.

²² Mustafa Ünverdi, "Çağdaş Dönem Kelâmı", *Kelâm Tarihi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2022), 372.

bilime teslimiyeti karşısında yetersiz ve işlevsiz görülmüştür. Dini önermelerin analitik ve deneysel doğrulama veya yanlışlama ölçütüne uymadığı gerekçesiyle anlamsız ve dahi geçersiz olduğu iddiası modern dönemde kelâmın aşmak zorunda olduğu sorunlardan birisidir.²³

Çağdaş dönemde kelâm ilmi modernleşme karşısından meşruiyet sorunu yaşamıştır. Modernleşme modernizmden türetilmiştir. Modernizm geleneksel olanı yeni olana tabi kılma eğilimidir. Modernizmin inanç ve kültür boyutu, “dini inanç sistemini çağdaş şartlara ve anlayışa uyarlama” şeklinde karşımıza çıkar.²⁴ Bu da geleneksel olanla çağdaşın çatışmasına neden olur. Modernleşme kentleşme ve endüstrileşmeye ek olarak, dini kurumların zayıflamasına karşın laisizm ve liberal/demokrat düşüncenin daha güçlü bir şekilde varlığını kabul ettirmesidir. Bu değişim ve dönüşümün Batı’da Rönesans ve Aydınlanma ile başladığı kabul edilir. Aydınlanma gölgesindeki modernleşmenin başlıca özelliği akıllı ve bilimi merkeze almasıdır. Bu akıl beşerî niteliktedir ve vahiyden bağımsızdır. Akıl toplumu inşa eden birincil kaynaktır.²⁵ Dinî ve metafizik varlıkların insan akılı üzerinde herhangi bir otoritesi veya vesayeti kabul edilmez. Aydınlanmanın en önemli esaslarından birisi de bilim ve rasyonalite idi. Bu dönemde toplum ve tabiata dayalı bilimsel bilgiler itibar görmüştür. Rasyonalite, dini kişi ve kurumların otoritesi yerine akıl, tabiat ve bilime dayalı objektif düşünme biçimi idi. Bunun dışında kalan dini bilgiler birer hurafe ve mit olarak kodlanarak dışlandı. Modernleşme olgusu, her türlü ilâhi ve aşkınlık fikrini dışlayan bir dünya görüşü öngörmekteydi. Geleneksel kelâm ilminin iskeletini oluşturan dil, yöntem ve içerik geçersiz kabul edilerek, yerine bilimsellik kriterine uygun yapılar inşa edilmekteydi.²⁶

İslam kelâmcıları bu durum karşısında genellikle ilgisizlik ve boyun eğme şeklinde iki genel tutum takınmışlardır. Bunlardan *birincisi*; kendi kabuğuna çekilip, dünyada olup bitene ilgisiz ve kayıtsız kalmak, geleneksel olanı hiçbir değişikliğe tabi tutmadan olduğu gibi sürdürmektir. *İkincisi* ise; modernleşmenin yarattığı bilim ve bilimsel anlayışı tek ve vazgeçilmez görmek, daha fazla geç kalmadan buna adapte olmaktır. Kelâm ilminde

²³ Nadim Macit, “Cumhuriyet Döneminde Kelâm İlmi ve Yöntem Sorunu”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes’alesi I* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 275-277.

²⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 721.

²⁵ Hülya Alper, “Kelâm İlmi ve İslam Hukukunda İçerik Sorunları”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl-VIII, Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı* (İstanbul, 2017), 71.

²⁶ Mahmut Ay, “Kelâm İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Moderne Dönüşümü”, *Kelâm İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri* (Elazığ, 2004), 148-150; Macit, “Cumhuriyet Döneminde Kelâm İlmi ve Yöntem Sorunu”, 275-277.

ortaya çıkan meşruiyet krizini aşmaya yönelik bu tutumlar, dünyada olup biteni anlamaya çalışmaktan çok, tepkisel ve ideolojik bir mahiyet taşımaktaydı. Nitekim bu iki tutum, gelenekçilik ve çağdaşlık şeklinde birbirini dışlayan ve birbirleriyle mücadele eden iki karşıt ideolojiyi doğurmuştu.²⁷

Osmanlı Türkiye'sinde, Harpûtî, Ahmed Hilmi ve İzmirli; Mısır'da, Efgânî ve Abduh; Hint alt kıtası'nda, Seyyid Ahmed Han (ö. 1316/1898), İkbâl ve Fazlurrahman ve Türk coğrafyasında Mûsâ Cârullah gibi aydınlar sadece İslâm tarihindeki taklitçiliğe değil, kurtuluşun yegâne çaresi olarak kabul edilen Batıcılık ve Batı taklitçiliğine de karşı çıkmışlardır. Miras aldığımız İslâmi geleneğin eleştirel tahlilini yaparak, modern düşüncenin ışığında İslâmi öğretinin yeniden formüle edilmesini savunmuşlardır. Onlara göre, geçmişe ve onun sunî ihyasına göstermelik bir saygı yerine geçmiş bilgi konusu olarak okumak gerekir.²⁸

Bu noktada Ahmed Hilmi Müslüman milletlerin düstur etmesi gereken sloganı "ne cahilane sofuluk ne mukallidâne dinsizlik: Hak ve hakikat ve İslâmiyet'in simasını kaybetmeden hakkıyla medenileşmek ve yükselmek sekinde" özetlemiştir.²⁹ O böylece kelâmı taklidden uzaklaştırmak ve modern olanla uzlaştırmak istemiştir.

Benzer durumu Abduh, Ahmed Hilmi ve İkbâl'de de görmek mümkündür. Onlara göre, Müslümanlar Avrupa'da mevcut bilimsel düşünceyle kendilerinin irsî yeteneklerinin gelişmesini sağlayacak olan tarafını almalı, helak edici taraflarına asla rağbet etmemelidir. Bunun sağlanması ancak "seçerek almak" ile mümkün olacağını belirtmişlerdir. Fakat seçerek almanın her şeyden önce belirli bir ideal ve düzgün bir metot ile yapılması gerektiğine işaret etmişlerdir. Söz konusu bilginlere göre İslâm, öz olarak modern toplumun esaslarını oluşturacak bir özelliği sahiptir. Nasıl ki Kur'an Orta Çağ toplumunun temellerini bir zamanlar oluşturmuşsa,

²⁷ Ay, "Kelâm İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Moderne Dönüşümü", 149-150; Macit, "Cumhuriyet Döneminde Kelâm İlmi ve Yöntem Sorunu", 287.

²⁸ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Halk Nazarında Bir Niçe Mesele* (Kazan, 1912), 64-67; Mûsâ Cârullah Bigiyef, "Târihu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif", çev. Fethi Ahmet Polat, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 10/1 (2010), 8; Muhammed İkbâl, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, çev. Rahmi Acar (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 183-217, 207; Reşid Rıza, *Gerçek İslâm'da Birlik*, 224, 356-364; Şaban Ali Düzgün, *Seyyid Ahmed Han ve Entelektüel Modernizmi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 84-89, 124-133.

²⁹ Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, 14; Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, 520; Muhammed Ferîd Vecdî, *Müslüman Kadını*, thk. Muhammed Yetim, çev. Mehmed Akif Ersoy (İstanbul: Erkam Yayınları, 2013), 10.

rasyonel bir şekilde yorumlandığında bugün de modern bilimsel toplumu yeniden ihya edebileceğini savunmuşlardır. Bu noktada takip edilmesi gereken metodun, din duygusu ile bilimin kurallarını yan yana getirmek, bunları birbirine yardımcı kılmak olduğunu belirtmişlerdir.³⁰

Fazlurrahman bilgiyi pozitivist akla veya salt deneye indirgeyen Batılı epistemolojik yöntemi ve akılcılıktan soyut sezgiciliği eleştirmiştir. Dolayısıyla İslâm dünyasında miras alınan düşünce geleneğinin eksik ve hatalı yönleriyle modern zamanda Batıda ortaya çıkan tek yanlı (salt deneysel ve pozitivist) bilimsel yöntem anlayışından uzak, yeni bir bilim anlayışını geliştirmeye çalışmıştır.³¹ O, modern uygarlığın beklentileriyle teolojiyi bağdaştırmaya amaçlamıştır. Geleneksel savunma metodu ile çağdaş metod arasında bocalamayıp; bunları pragmatik bir sentez içerisinde uzlaştırma gayretinde olmuştur. Çağdaş ilimlerle çatışma değil, bir konsensüsün oluşturulmasını vurgulamıştır.³² Düşünürümüzün yenilik anlayışının temelinde İslâm modernizmi yatmaktadır.³³ İslâm modernizmi onun için sadece akademik mesele değil aynı zamanda Müslümanların hayati meselesidir. Modernleşmenin İslâm'a rağmen ya da İslâm dışında değil, bizzat İslâm'ın özünü içine alacak şekilde olması gerektiğini vurgulamıştır. Kur'an ve Sünnet esas alınarak oluşturulmuş anlama yöntemi ile tarihi yaşanmışlıklardan dersler çıkarmak şeklinde bir yol takip etmiştir.³⁴ Müslümanların çağın getirdiği sorunlara cevap verebilecek bir yorum bilim metodunun geliştirilmesini öğütlemiştir. Önerdiği yorumlama biçimi, süreci ve metodu ikili bir vasfı içermektedir. Bunun *ilk* adımı Kur'an'ın nüzul

³⁰ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 35-36, 49-50; Muhammed Abduh, "İslâm'ın Müsâmâhasına Dönüş", çev. Osman Keskiöğlü, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (1971), 151-154; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? Dârü'l-Fünûn Efendilerine Tahrîrî Konferans*, thk. Kemal Kahramanoğlu - Ali Utku (Konya: Çizgi Yayınları, 2016), 138; Muhammed İkbâl, *Şarktan Haber ve Zebûr-u Acem*, çev. Ali Nihat Tarlan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971), 30-31, 49, 61-62, 239; Muhammed İkbâl, *İslâm Toplumunun Yapısı*, çev. Ali Yüksel (İstanbul: Beka Yayınları, 2011), 61-63, 69-71; Muhammed İkbâl, *Benliğin Sırları*, çev. Beste Yılmazoğlu (İstanbul: Mutena Yayınları, 2014), 28; Muhammed İkbâl, *Müslüman Gençlik*, çev. Osman Koca (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 57-63, 69-77.

³¹ Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 309.

³² Fazlur Rahman, *İslâm*, 342; Fazlur Rahman, *İslâmî Yenilenme Makaleler III*, çev. Adil Çiftçi (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 36, 107-112; M. Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997), 196-199, 201.

³³ Fazlur Rahman, *İslâm*, 43.

³⁴ Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 75, 133-134; İlhami Güler, "Fazlur Rahman'ın Kur'an'ı Yorumlama Metoduna Kur'an Açısından Kelâmî Bir Katkı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 5/2 (1991), 92.

ortamına giderek, ayetlerin iniş sebeplerini ve indiği ortamı yakından tanımaktır. Böylece nassın illeti ve hikmeti tespit edilecektir. Böylece İslâm dininin genel ilkeleri ortaya çıkar. İkinci adımda ise genelden özele giderek, günümüzde karşılaştığımız meseleleri genel ilkeler ışığında çözümlenmektedir. Bu yorum biçimine göre günümüzde herhangi bir konuda dini görüşü belirleyen şey ayetlerin lafızları değil, illet ve hikmetlerinden süzölmüş genel dini ilkeleridir. Adına “tarihselci yaklaşım” denilen ve günümüzde halen tartışılan bu metoda göre, lafzın tarihle ilişkisini kurmak bizi geçmişin sayfalarında bırakmaz. O arkeolojik bir tarihselci yaklaşım da değildir. Onun için geçmişteki bir sistemin sadece yeniden tanım ve inşası hiçbir zaman yeterli değildi. İkbâl’i andırırçasına, sanki ilk defa vahyedilmiş gibi Kur’an’ı okunması ve üzerinde düşünülmesini tavsiye etmiştir. Kur’an’ın sadece bir soyut tartışma konusu olmadığı ve istidlal yoluyla varılacak muhtevaya sahip olmadığını işaret etmiştir.³⁵ Ona göre din, tamamıyla “ruhanileştirilmiş nasslar”la varlığını sürdüremez; sadece ruhun muhtaç olduğu bir zemin özelliğini karşılasa bile, onu somutlaştırmak gerekir. Tamamıyla ruhani olan bir şeyin bedeni bir bileşkesi olmadan mevcut olduğunu kabul etmenin gerçekten imkânsız olduğu üzerinde durmuştur.³⁶

Sonuç olarak çağdaş İslâm düşünürlerine göre dini anlayışların yeniden inşa edilmesi ve Müslümanların duçar oldukları fasit çemberin kırılması ne maziye sarılmakla ne de Batı’dan bazı şeyleri almak suretiyle oluşturulacak olan mekanik bir eklektizme sarılmakla mümkündür. İslâmiyet’in özünü kaybetmeden Batı’nın görünüşüne hiçbir şekilde bağımlı olmayan yeniden yapılanmış bir dünya görüşünü tesis etmeyi savunmuşlardır. Bu âlimler, modern bilginin takip edilmesini benimsemiş, modern bilginin kaçınılmaz olduğuna inanmışlardır. Ancak modern bilginin bilimsel faaliyetlerinin, maddeci bir yaklaşımla değil, İslâmi değerlerle yeniden yapılandırılması gerektiğini benimsemişlerdir. Her ne kadar çağdaş İslâm âlimlerin söylemleri benzerlik gösterse de onların yöntemlerinde farklılıklar söz konusudur. Şöyle ki; Efgânî, Abduh ve İkbâl’in yaptığı gibi sistematik bir biçimde izlenecek yöntemleri açıklama çabasına girmemiştir. Sadece bu türden çabalara kaynaklık etmiştir. Onun metodu, yaşadığı zaman ve şartlar çerçevesinde karakter kazanmıştır. Abduh’un metodu, İslâmi

³⁵ Fazlur Rahman, *İslâm*, 343; Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, 60-64, 80, 91, 107, 224-229; Fazlur Rahman, *İslâmî Yenilenme Makaleler I*, çev. Adil Çiftçi (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 109-110, 116; Fazlur Rahman, *İslâmî Yenilenme Makaleler II*, çev. Adil Çiftçi (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 103-109, 120; Fazlur Rahman, *Makaleler III*, 13; Fazlur Rahman, *İslâmî Yenilenme Makaleler IV*, çev. Adil Çiftçi (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 79.

³⁶ Fazlur Rahman, *İslâm*, 57.

terbiye veya eğitim olarak kendini göstermektedir. İkbâl'in metodu, İslâm'da dini düşünce kavramlarını yeniden yorumlama, onlara zindelik kazandırma amacını taşımaktadır. Fazlurrahman'ın metodu ise ruhanileştirilmiş nasslardan uzak bir yorum bilim metodunun geliştirilmesidir.

3. Klasik Kelâm Konularına Yeni Yaklaşımlar

Çağdaş İslâm düşünürleri yaşanan yeni gelişmeler karşısında kelâm ilminin içerik yönüyle güncellenmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Tecdit vurguları aynı olmasına rağmen geliştirdikleri metotlarda farklılıklar olmuştur. Örneğin Ahmed Hilmi, günün ilim ve tekniğinin sonucu aklına soru takılan kimsenin, Orta Çağ'ın mantığı, bilgisi ve metoduyla ikna edilemeyeceğini belirtmiştir. Bu yüzden mevcut problemlere çözüm bulma noktasında; güncel ilim ve teknikle bütünleştirilmiş, yenilenmiş, çağın ruhuna uygun metotların kullanılmasına tavsiye etmiştir.³⁷

Harpûtî Dârülfûnun-ı Osmânîye'de kelâm müderrisi olarak görevlendirildiğinde, çağdaş yöntemlerle İslâm inancını materyalistlere karşı savunacak bir kitap telif etmek istemiştir. Zira mevcut eserlerin kendi dönemlerinde ortaya çıkan olaylarla, İslâm dininden sapmış ve bid'atlere sarılmış fırkalar ve eski Yunan felsefesinin –İslâm düşüncesi açısından- kabulü mümkün olmayan fikirlerini redde tahsis edildiklerini, bid'atçıların ve çağdaş din karşıtlarının fikirlerini çürütecek delillere sahip özellikleri barındırmadığını belirtmiştir. Bundan dolayı, kelâm ilminin duruma ve konuma göre yenilenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu sebeplerden dolayı *Tenkîhu'l-Kelâm* adlı eseri kaleme almıştır. İslâm inanç esaslarını, kelâm kitaplarından derleme yoluyla takip ettiği bir metotla ele almıştır.³⁸

Ona göre, Peygamber (s.a.v) döneminde “usûl-i din ve kelâm (akaid)” konularında kayda değer bir ihtilaf olmamıştır. Ancak sonraki yıllarda İslâm toplumlarında akaide dair çeşitli tartışmalar ortaya çıkmıştır. Daha sonra Antik Çağ felsefesine ait eserlerin tercüme yoluyla İslâm camiasına girmesi ve yayılması ile birlikte kelâm ilmi felsefi bir karakter kazanmıştır. Binaenaleyh Harpûtî'ye göre kelâm ilmindeki bu değişim ve gelişim süreci devam etmeli, günümüz felsefi akımların iddialarına cevap verebilecek bir kelâm inşa edilmelidir. Bunu gerçekleştirebilmek için düşünürlerin çağdaş felsefeyi iyi bilmeleri ve onu tartışabilecek seviyede olmaları gerekir. Bununla

³⁷ Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, 18, 19; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm'ın Esası (Üss-i İslâm)*, thk. A. Bülent Baloğlu - Halife Keskin (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 68; Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, 507-508.

³⁸ Abdüllatif el-Harpûtî, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm (Kelâm İlmine Giriş)*, çev. Fikret Karaman (İstanbul: Çelik Yayınları, 2016), 14-15.

birlikte kelâmın mesâilini oluşturan ilâhiyat, nübüvvet ve meâd konuları işlenmeye devam etmeli, klasik dönemde Allah âlem ilişkisini kuran kelâm ilmi, bugün de söz konusu niteliğini sürdürmelidir.³⁹

Kısaca çağdaş İslâm âlimleri kelâm ilminin günümüz problemlerini çözmeye yetersiz bir yöntem, dil ve muhtevaya sahip olduğuna dair ortak kanaate sahiptirler. Bu yüzden çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir kelâmın ilminin yenilenmesini savunmuş ve modern ilim ve felsefenin delilleriyle mezc edilmiş modern bir kelâm ilmi meydana getirmenin gerekliliğini ifade etmişlerdir.

3.1. İlâhiyat Konuları

“Ulûhiyyet” meselesinde yer alan bazı ihtilaflar çağdaş İslâm âlimlerinde karşılık bulmamış, özellikle zât-sıfat ilişkisi gibi meseleler tartışma konusu olmaktan çıkmıştır. Bu söz konusu meselelerin çözüme kavuşması anlamına gelmez. Sadece çağdaş dönem kelâmında gereksiz konular statüsünde yer aldığını betimler. Nitekim Reşîd Rızâ’ya göre, bazı kelâmcıların Allah’ın sıfatlarını kendi tartışmacı nazariyelerine göre te’vil etmeleri tevhit ve Allah’ın sıfatlarını anlaşılabilir hale getirmiştir. Abduh, ulûhiyyet meselesinde Müslüman cemaatlerin anlamsız ve düşmanca tavırlarını Müslüman cemaatinin muhtelif yollar üzerinde bulunan fakat aynı gayeye doğru yürüyen ve gecenin karanlıklarında karşılaşan kardeşlerin şaşkınlıklarına benzetmiştir.⁴⁰

“Halku’l-Kur’ân” meselesinde Abduh mezhepçilik düşüncesine göre hareket etmenin tefrikaya sebep olduğunu, bu konuda olumsuz bir atmosfer oluşmaması adına meseleyi kısa bir şekilde ele aldığını vurgulamıştır. İkbâl ise Hz. İsa (a.s.)’ın nüzulü, Allah’ın sıfatları, halku’l Kur’ân gibi problemlerin hala tartışılıyor olmanın günümüz dünyasına hiçbir katkısının olmadığını savunmuştur.⁴¹

İlâhiyat konularından “hüsün ve kubuh” meselesi de yeni dönemde dikkat çekici şekilde yer almıştır. Mûsâ Cârullah, hüsün ve kubuh meselesinin, itikadî bir konu olmadığına; fakat önemli bir usûl konusu olduğuna işaret etmiştir. Üç anlayışa (“hüsün ve kubuhun şer’î” olması, “hüsün ve kubuhun akli olduğu ve aklın hâkim olduğu” görüşü ve “hüsün

³⁹ Abdüllatif el-Harpûtî, *Kelâm Tarihi*, thk. Muammer Esen (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 27-34, 133-135.

⁴⁰ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 106-112, 191; Muhammed Reşîd Rıza, *Muhammedî Vahiy*, çev. Salih Özer (Ankara: Fecr Yayınları, 1991), 165; Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, 371; Fazlur Rahman, *İslâm*, 148.

⁴¹ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 102-103; Muhammed İkbâl, *Mûsâ Vuruşu & Hicaz Armağanı*, çev. Celal Soydan (Ankara: Hece Yayınları, 2013), 253-254.

ve kubuhun akli olması, fakat akıl tek başına hâkim değildir” anlayışı) saygıyla yaklaşılmasını ve istifade etmek için her üç görüşünde esas alınmasını ve bu yüzden mezhepçiliğin taklidi yönünün bırakılması gerektiğini vurgulamıştır.⁴²

Klasik kelâm ilminin önemli konularından insan fiilleri ve kader konusu yeni yaklaşımla ele alınmış, kesb, istitaat ve halku ef’âli’l-ibâd gibi konulara pek yer verilmemiştir. Konu daha çok insanın özgürlüğü ve yeryüzündeki sorumluluğu bakımından kaderin anlam ve hikmeti bağlamında işlenmiştir. Örneğin Abduh, kader konusunda uzun tartışmalar ve açıklamalar yapmaktan kaçınmıştır. Ona göre, bu konuda tartışmaya girmenin ve üzerinde derinlemesine durmanın iman gereği olmayıp, zihnin çözmekte aciz kaldığı bir konudur. Kaza - kader konusunda sonuç almanın herkes için mümkün olmadığını ve bazen kişiyi yanlış yola da sevk edebileceğini belirtmiştir.⁴³ Keza İkbâl de kader sorununu insanın yeryüzündeki dinamik sorumluluğu ile ilişkilendirerek ele almış ve “belirlenmiş kader” anlamında gelen klasik kaderci görüşü tenkit etmiştir.⁴⁴ Aynı şekilde Fazlurrahman buna ek olarak Eş’arîlerin insan fiilleri, tabiat görüşü iman ve amel ilişkisi ve nedensellik konularındaki görüşlerini Kur’an’la uyuşmadığı gerekçesiyle tenkit etmiştir.⁴⁵

İlmi mevzularda maddi ve pratik değer bazen olmayabilir; fakat ahlâk veya incelik yönüyle güzel sonuçlar olabilir. “Haramın rızık olup olmaması” konusundaki fiillerdeki atılım bu tarz konulardaki istek ve hürriyete bağlıdır. Mûsâ Cârullah’a göre böyle meselelerde, fikir ayrılıkları olabilir. Bu konularda yaşanan fikir farklılıkları da noksanlık arz etmediği gibi yasak da değildir. Klasik bir tartışma havasına girmeden, kişi bu tür meselelerde anlayışına göre isterse haramın rızık olduğu isterse olmadığı düşüncesini tercih edebilir.⁴⁶

3.2. Nübüvvet ve Meâd Meseleleri

Modern dönemde nübüvvet ve meâd konuları pozitivist dünya görüşüne karşı dinin temellendirilmesi ve İslam’ın geçerliliğini kanıtlama sadesinde önemli yer tutmuştur. Peygamberlik meselesinde klasik

⁴² Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Evrensel Kurtuluş*, thk. Hikmet Akpur (İstanbul: Önsöz Yayınları, 1991), 76-77; Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, 25-26, 33.

⁴³ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Evrensel Kurtuluş*, 30-31.

⁴⁴ İkbâl, *İslâm’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, 138-142.

⁴⁵ Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, 235.

⁴⁶ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 114-117.

tartışmalar yerini nübüvvetin imkânı, hikmetleri ve nübüvvetin gerekliliği gibi konulara bırakmıştır.

Abduh *Tevhit Risâlesi* adlı eserinde nübüvveti uzun uzun ele almıştır. Özellikle nübüvvetin ispatı ve insanların peygamberlere olan ihtiyaçlarını inceleyen Abduh, peygamberlerin insanlardan farklı yanlarını ortaya koymaya çalışmıştır. Onların insanlara tanıttığı tevhit inancı yeryüzünde huzur ve saadetin temini için elzemdir. Keza peygamberler ölümden sonrası insanın başına ne geleceği ve fizik alemin ötesindeki varlıklar gibi konularda insanların bilmedikleri konularda bilgi sahibidirler. Keza toplum içinde yaşamak zorunda olan insan, toplumu sevgi ve barış ilkesi üzerine inşa edecek bir zihne muhtaçtır. Peygamberler insanlara hidayet ve selamet yollarını göstermek suretiyle toplumsal barışa ve toplumsal hayatın devamlılığına hizmet ederler. Abduh söz konusu gerekçeleri insan fıtratı, insan psikolojisi ve sosyolojik ilkelere dayalı olarak ele almak suretiyle nübüvveti temellendirmeye çalışmıştır.⁴⁷

Abduh'un nübüvvet konusunu klasik tartışmalardan uzak şekilde ele alması gibi Fazlurrahman da konuya pratik sonuçları açısından bakmış ve Mutezile'nin yaklaşımını sorgulamıştır. O Mu'tezile'nin, peygamberler göndermek ve insanlar için en iyi olanı yapması Allah'a zorunlu olduğu yönündeki düşüncelerini, Helenistik etki altında özellikle Stoacılık'ın etkisiyle geliştirdiğini belirterek bu görüşlerine karşı çıkmıştır. Harpûti ise nübüvvetin Allah için vacip olmadığı, Allah tarafından insanların fıtrî istidatların ölçüsünde olgunluğa erişmek için verilen lütuf ve rahmet olduğunu belirtmiştir.⁴⁸

Nübüvvet meselesinin dışında klasik dönem kelâm kaynaklarında yer alan imamet ve buna bağlı olarak efdaliyet meselesi çağdaş düşünürlerce tahlil edilmiştir. Efgânî'ye göre "efdaliyet" konusunda ne Ali b. Ebî Talib (r.a.) (ö. 40/661) ne de Ebû Bekir (r.a.) (ö. 13/634) yaşamış olsalardı bu konudaki münakaşalardan asla razı olmayacaklarını, bu meseleyi uzun zaman boyunca tartışmanın modasının geçtiğini, en doğru yaklaşımın râşid halifelerden en kısa ömürlü olanın, en uzun ömürlü olandan önce görevini üstlendiğidir. Ona göre, Peygamberin vefatının hemen akabinde hilâfet görevini Ali b. Ebî Talib (r.a.) üstlenmiş olması durumunda, Ebû Bekir (r.a.), Ömer (r.a.) (ö. 23/644) ve Osman (r.a.) (ö. 35/656) bekaya intikal etmiş olacaktı. Bundan ötürü

⁴⁷ Abduh, *Tevhîd Risâlesi*, 135-160.

⁴⁸ Harpûti, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 206-207; Fazlur Rahman, *İslâm*, 148.

onların İslâm'a ve Müslümanlara güçleri yettiğince hizmet etmelerinin mümkün olamayacağını ve efdaliyet konusunu takva cihetinde ele almıştır.⁴⁹

Ahmed Hilmi ise "tafdîl" meselesinin dini bir hüviyetten ziyade siyasi bir hüviyete sahip olduğunu, siyaset alanında deveran etmiş olan bu konudaki ihtilafın çirkin bir boyuta ulaşarak sonunda tevallâ ve teberrâ şekliyle akide halini almasını tenkit etmiştir. Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın birbirine zıt gitme ve mücadele yolunu tuttuktan sonra hilâfet meselesi ile dört halife meselesini karıştırarak haksız yere bir kat daha birbirinden soğumaya ve uzaklaşmaya gittiklerini belirtmiştir. Ümmetin işlerinin başkanlığı başka, üstün olma ve üstün tutulma ise yine başka şeyler olarak kabul etmiştir. Şîilerin ashâbın çok küçük bir kısmından başkasını hatalı bulması ve hatta tekfir etmeye kadar kalkışmaları karşısında Ehl-i Sünnet'in buna cephe olarak Muâviye (ö. 60/680) ve benzerlerini beğenme eğilimlerinden dolayı Ehl-i Sünnet'in bu yaklaşımının olumsuz olduğunu belirtmiştir. Kısaca Şîî-Sünnî geriliminin nasıl bu hale geldiği hususunda iki tarafında aynı derecede hatalı olduğunu mütalaa etmiştir.⁵⁰

Mûsâ Cârullah, "tafdîl" meselesini iman meselesi olmaktan ziyade, "tarihi mesele" olarak telakki etmiştir. Kimisi bir sahâbîyi diğer sahâbîden anlayış ve kişisel yapısına göre üstün görebilir. O yüzden hilâfet meselesinde rakiplerden birini suçlamak veya akaid kitaplarında, hilâfet savaşlarına önem vermek doğru bir yaklaşım değildir. Kim hangi görüşü benimserse benimsesin bu görüşünden dolayı kimseyi dışlamamak gerektiğini ifade etmiştir. Bu konular yerine daha önemli güncel meseleleri ele alınmasının gerektiğini ifade etmiştir.⁵¹

Meâd konularında ilahi rahmetin kapsayıcılığı tartışmaları dikkat çekicidir. Nitekim Mûsâ Cârullah, "İnsanlığın gelecek hayatında ilâhi rahmet kapsayıcı mıdır? İnsanların çoğu ilâhi rahmetten sonsuza dek mahrum kalır mı?" konusunda, kelâm kitaplarında fazlaca yer verildiği/uzatıldığı ve ilâhi rahmetin yalnızca mü'minlere has olduğu kâfirleri kapsamadığı, kelâmcıların kendilerine tabi olanları cennet ehli görmeleri zıt olanları da cehennem ehli olarak telakki etmeleri konusunda kelâmcıları eleştirmiştir.⁵²

Fazlurrahman, amellerin tek tek tartılıp karşılığında cezasının ne kadar olacaksa verilecek anlamındaki Mu'tezile fikrini kabul etmemektedir.

⁴⁹ Mahzumi Paşa, *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*, 142-143.

⁵⁰ Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, 282, 345-346.

⁵¹ Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Evrensel Kurtuluş*, 76-77; Mûsâ Cârullah Bigiyef, "İnsanların Akide-i İlâhiyelerine Bir Nazar", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 8/2 (1995), 124-130.

⁵² Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Evrensel Kurtuluş*, 20, 29.

Bu görüş yerine, Kur'an'ın temel fikrine, insanın yaptıklarının tek tek değil bir bütün olarak alınmasının daha uygun olduğunu savunmaktadır. Ehl-i Sünnet düşüncesinde olduğu gibi "bütünsel" bir görüşü yani iyi ameller bir arada, kötü amellerin ise bir arada tartılacağını kabul etmiştir.⁵³

Sonuç

19. yüzyılda İslâm toplumlarının karşı karşıya kaldığı geri kalmışlık, yenilgi, durağanlık ve kırılmalık İslâm düşünürlerinin başlıca sorunu olmuştur. Müslümanları Batı âlemine karşı ayağa kaldırma çabası ihyâ ve tecdid fikirlerini doğurmuştur, denilebilir. Müslümanların kurtuluşunu İslâm'ın dinamiklerinde arayan İslâm düşünürleri, "dini düşüncede ıslahat" projesini iki aşamada gerçekleştirmişlerdir: "Teşhis" ve "tedavi". Tedavi aşaması; siyasi, itikadi, iktisadi ve eğitim alanlarını ihya, tecdid ve ıslahat hareketini ifade etmektedir.

Çağdaş İslâm âlimlerine göre tecdit, ihya ve ıslah İslâm dininde değil, Müslümanların içtimai, dini ve siyasi yapısında olmalıdır. Onlar genel olarak şu hususlar üzerinde ittifak etmişlerdir:

1. Kur'an'a dönüş. İslâm'ı mezhepler üzerinden değil, Kur'an ve sünnet üzerinden anlama çabasında bulunmak (İslâm'ı bid'atlerden arındırmak).
2. Panislâmizm ideali çerçevesinde İslâm ümmetinin birliğini savunmak.
3. İslâm'ı selevin anladığı tarzda sade bir biçimde ancak aklî düzeyde yorumlamak.
4. Modern bilim ile İslâm düşüncesini uzlaştırmak. Pratik yararı olmayan tartışmaları terk ederek, halkın itikadî sorunlarına odaklanmak.

Modern dönemde sadece İslâm düşünürlerinin siyasi görüşleri değil, kelâm anlayışları da değişim yaşamış, bunun sonucunda kelâm ilmi yenilenme içine girmiştir. Zira bu dönemde kelâm ilminin muhatabı, problemleri ve muhtevası değişmiştir. Aktüel sorunları konu edinen, buna uygun yöntem geliştirebilen bir ilim olan kelâm, klasik dönemden yöntem ve muhteva bakımından farklılıklar gösterir. Bu onun işlevselliğinin bir sonucu veya özelliği olarak okunabilir.

Kelâm ilminin klasik dönemindeki mevcut tartışmalar, yukarıdaki maddeler ışığında çağdaş dönemde önemini yitirmiştir. Artık İslâm

⁵³ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 172-173.

düşünürleri Mu'tezile veya İslâm filozofları yerine ateizm, materyalizm, Darwinizm, Freudizm gibi din karşıtı akımları muhatap almışlardır. Bu noktada genel olarak muhatap, aydınlanma ile din karşıtı akımların odağı haline gelmiş olan Batı dünyasıdır. Bu bağlamda Batı'da bilginin kaynağı olarak sadece deney ve gözleme dayalı epistemolojiyi benimseyen pozitivizm veya yalnızca akli kabul eden katı rasyonalizme karşı, vahyin geçerliliğini savunma çabası ve nübüvvetin geçerliliği ve hikmetleri savunulmuştur.

Bu dönemde genel eğilim “kelâm ilmi günün ihtiyaçlarına cevap verebilecek yeni bir potansiyele kavuşturulmalı ve bu yönde kitaplar yazılmalı” şeklinde olmuş ve bu amaca yönelik eserler telif edilmiştir. Bunlar arasında Osmanlı Türkiye'sinde Harpûtî'nin *Tenkihü'l-Kelâm'ı* ve İzmirli'nin *Yeni İlm-i Kelâm'ı*, Mısır'da Abduh'un *Tevhid Risâlesi* zikredilebilir. Bunlar dışında Efgânî, Ahmed Hilmi, Reşîd Rızâ, İkbâl, Mûsâ Cârullah, M. Ferîd Vecdî ve Fazlurahman'a ait olmak üzere, kelâm ilminin bütün konuları yerine muhtelif konuları barındıran ve kelâm ilmine katkısı olan eserler de yazılmıştır.

Çağdaş İslâm düşüncesinde kelâm ilminde klasik döneme ait felsefi tartışmalar terk edilmiş olmakla birlikte İzmirli'nin bu konulara yer verdiğini görmekteyiz. Ancak o, klasik kelâm ekolleri üzerinden konuları tartışırken, aynı zamanda modern bilimin verilerinden istifade ederek yeni bir dini perspektif geliştirme çabasında olmuş ve bu girişimine “Yeni İlm-i Kelâm” adını vermiştir.

Öte yandan çağdaş dönemde kelâm ilminin ulûhiyyet, nübüvvet ve sem'iyât gibi ana meseleleri tamamen terk edilmiş değildir. İslâm âlimleri bir bütün olarak klasik görüşlerden ayrılmamış, ancak delilleri kullanma hususunda metot ve söylem farklılığına gitmişlerdir. Bu yüzden onların dinde reform yaptıklarına dair iddialar isabetli görünmemektedir. Sünnî ve Mu'tezilî cedel bu dönemde birincil konular arasından çıkarılmış, mezhebe dayalı kelâm terk edilmiştir. Meseleler “mezhepler üstü” bir metodla işlenmiştir.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed. “İslâm'ın Müsâmâhasına Dönüş”. çev. Osman Keskiöğlü. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (1971), 151-154.
- Abduh, Muhammed. *Tevhîd Risâlesi*. çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.
- Afgânî, Cemalettin - Abduh, Muhammed. *Urvetu'l-Vuska*. çev. İbrahim Aydın. İstanbul: Bir Yayınları, 1987.

- Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde Filibeli. *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?* thk. Necip Taylan - Eyüp Onart. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1979.
- Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde Filibeli. *Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabûl Etmeliyiz? Dârü'l-Fünûn Efendilerine Tahrîrî Konferans*. thk. Kemal Kahramanoğlu - Ali Utku. Konya: Çizgi Yayınları, 2016.
- Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde Filibeli. *İslâm Tarihi*. thk. Hüseyin Rahmi. İstanbul: Huzur Yayınları, 2011.
- Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde Filibeli. *İslâm'ın Esası (Üss-i İslâm)*. thk. A. Bülent Baloğlu - Halife Keskin. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde Filibeli. *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa Siyaseti*. thk. Bedri Mermutlu. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014.
- Alper, Hülya. "Kelâm İlmi ve İslam Hukukunda İçerik Sorunları". *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl-VIII, Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*. 67-88. İstanbul, 2017.
- Ay, Mahmut. "Kelâm İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Moderne Dönüşümü". *Kelâm İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri*. 144-173. Elazığ, 2004.
- Aydın, Mehmet S. "İkbal'in Felsefesinde İnsan". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (1987), 83-106.
- Baloğlu, A. Bülent. "İzmirli İsmail Hakkı'nın Yeni İlmi Kelâm Anlayışı". *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*. ed. Mehmet Şeker - A. Bülent Baloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.
- Cündioğlu, Düccane. "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı". *Divan* 2 (1996), 1-94.
- Duman, Ali. "Klasik Modernist İslâmcılardan Celaleddin Afgânî'nin Batı Emperyalizmi Karşısındaki Görüşleri". *Hikmet Yurdu: Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 6/11 (2013), 179-200.
- Düzgün, Şaban Ali. *Seyyid Ahmed Han ve Entelektüel Modernizmi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Fazlur Rahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 14. Basım, 2016.
- Fazlur Rahman. *İslâm*. çev. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 10. Basım, 2012.
- Fazlur Rahman. *İslâm ve Çağdaşlık Fikrî Bir Geleneğin Değişimi*. çev. Alparslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbaçoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 7. Basım, 2014.
- Fazlur Rahman. *İslâmî Yenilenme Makaleler I*. çev. Adil Çiftçi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Fazlur Rahman. *İslâmî Yenilenme Makaleler II*. çev. Adil Çiftçi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım, 2015.

- Fazlur Rahman. *İslâmî Yenilenme Makaleler III*. çev. Adil Çiftçi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Fazlur Rahman. *İslâmî Yenilenme Makaleler IV*. çev. Adil Çiftçi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Fazlur Rahman. *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2013.
- Ferîd Vecdî, Muhammed. *Müslüman Kadını*. çev. Mehmed Akif Ersoy. thk. Muhammed Yetim. İstanbul: Erkam Yayınları, 2013.
- Gibb, Hamilton A. R. *İslâm'da Modern Eğilimler*. çev. M. Kürşad Atalar. Ankara: Çağlar Yayınları, 2006.
- Güler, İlhami. "Fazlur Rahman'ın Kur'an'ı Yorumlama Metoduna Kur'an Açısından Kelâmî Bir Katkı". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 5/2 (1991), 92-99.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Kelâm Tarihi*. thk. Muammer Esen. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm (Kelâm İlmine Giriş)*. çev. Fikret Karaman. İstanbul: Çelik Yayınları, 2016.
- Hizmetli, Sabri. *İsmail Hakkı İzmirli*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Hizmetli, Sabri. "İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmi Şahsiyeti". *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*. ed. Mehmet Şeker - A. Bülent Baloğlu. 3-25. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- İkbal, Muhammed. *Benliğin Sırları*. çev. Beste Yılmazoğlu. İstanbul: Mutena Yayınları, 2014.
- İkbal, Muhammed. *Cavidname*. çev. Halil Toker. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 3. Basım, 2014.
- İkbal, Muhammed. *Hareket Zili*. çev. Celal Soydan. Ankara: Hece Yayınları, 2013.
- İkbal, Muhammed. *İslâm Toplumunun Yapısı*. çev. Ali Yüksel. İstanbul: Beka Yayınları, 2011.
- İkbal, Muhammed. *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*. çev. Rahmi Acar. İstanbul: Timaş Yayınları, 5. Basım, 2016.
- İkbal, Muhammed. *Makaleler*. çev. Celal Soydan. Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- İkbal, Muhammed. *Mûsâ Vuruşu & Hicaz Armağanı*. çev. Celal Soydan. Ankara: Hece Yayınları, 2013.
- İkbal, Muhammed. *Müslüman Gençlik*. çev. Osman Koca. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- İkbal, Muhammed. *Şarktan Haber ve Zebûr-u Acem*. çev. Ali Nihat Tarlan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971.
- İşcan, M. Zeki. *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1997.

- İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhassal Yeni İlmî Kelâm İlmîne Giriş*. thk. Refik Ergin. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmî Kelâm*. thk. Sabri Hizmetli. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Macit, Nadim. "Cumhuriyet Döneminde Kelâm İlmî ve Yöntem Sorunu". *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'alesi I*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Mahzumi Paşa, Muhammed. *Cemaleddin Afganî'nin Hatıraları*. çev. Adem Yerinde. İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.
- Mûsâ Cârullah Bigiyef. *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*. thk. Musa Bilgiz. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2001.
- Mûsâ Cârullah Bigiyef. *Evrensel Kurtuluş*. thk. Hikmet Akpur. İstanbul: Önsöz Yayınları, 1991.
- Mûsâ Cârullah Bigiyef. *Halk Nazarında Bir Niçe Mesele*. Kazan, 1912.
- Mûsâ Cârullah Bigiyef. "İnsanların Akîde-i İlâhiyelerine Bir Nazar". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 8/2 (1995), 122-132.
- Mûsâ Cârullah Bigiyef. *Kur'an-Sünnet İlişkisine Bir Yaklaşım Kitâbu's-Sünne*. çev. Mehmet Görmez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Mûsâ Cârullah Bigiyef. "Târihu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif". çev. Fethi Ahmet Polat. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 10/1 (2010), 177-199.
- Mûsâ Cârullah Bigiyef. *Uzun Günlerde Oruç*. thk. Abdullah Kahraman. İstanbul: İz Yayınları, 2009.
- Özerverli, M. Said. "İzmirli İsmail Hakkı'nın Kelâm Problemleriyle İlgili Görüşleri". *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*. ed. Mehmet Şeker - A. Bülent Baloğlu. 109-125. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Reşîd Rıza, Muhammed. *Gerçek İslâm'da Birlik*. çev. Hayrettin Karaman. İstanbul: İz Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Reşîd Rıza, Muhammed. *Hilâfet En Büyük Önderlik*. çev. Mehmet Çelen. İstanbul: Mana Yayınları, 2010.
- Reşîd Rıza, Muhammed. *Muhammedî Vahiy*. çev. Salih Özer. Ankara: Fecr Yayınları, 1991.
- Ünverdi, Mustafa. "Çağdaş Dönem Kelâmı". *Kelâm Tarihi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2022.
- Watt, W. Montgomery. *İslâmî Hareketler ve Modernlik*. çev. Turan Koç. İstanbul: İz Yayınları, 3. Basım, 2016.